

Némely finnugor (uráli) helyeknek neveiről

PUSZTAY JÁNOS

Fokváros északon

Ki gondolná, hogy nem csak Afrika déli csücskén van Fokváros, de a messzi északon is, Nyugat-Szibériában, a Sarkkör tájékán, nem messze a hatalmas folyam, az Ob torkolatától. Távoli nyelvrokaink, a szamojédok csoportjának legnagyobb lélekszámú népe, a nyenyecék vagy korábbi, a nyelvtudományban is használt nevükön jurák-szamojédok egyik etnikai területének központjáról van szó. Egyiket írtam, mert a nyenyecék a Sarkkör mentén, az Urál hegységtől nyugatra és keletre három autonóm körzetnek is adtak nevet: az európai oldalon a Nyenyec Autonóm Körzetnek, a szibériai részen a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetnek, ettől keletebbre a Dolgán-Nyenyec Autonóm Körzetnek. Így volt ez a közelmúltig, míg az oroszországi közigazgatás átszervezése ez utóbbit — néhány más autonóm körzettel, például a Komi-Permják Autonóm Körzettel együtt — meg nem szüntették, beolvasztva egy nagyobb közigazgatási egységbe. Persze a nyenyec néven maradt két autonóm körzet is aránytalanul nagy a nyenyecék létszámához képest — mintegy negyvenezren ha vannak.

Az északi fokváros, *Szalehard* (*Салехард*) — nyenyecül *саля' харад* (a nyenyec elnevezés kiejtése: *szaljangarad*) — a földgázban rendkívül gazdag (fél Európa innen kapja a gázt) Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet központja. (Régi térképeken *Obdorsk*.) A város neve összetett szó: a *салe* (*salé*), nyenyecül *саля* (*salá*) jelentése 'fok, félsziget, földnyelv' (TYERESCSENKO 1965: 526a, PUSZTAY 2003: 205a), ez kerül birtokos esetben ('); a *hard*, nyenyecül *харад* (*harad*) 'ház, épület; település, falu' (TYERESCSENKO 1965: 746a, PUSZTAY 2003: 306b).

A városba való eljutás külföldiek számára körülményes, mert nem elegendő az orosz vízum, hanem még külön „szalehárdi” vízumot, engedélyt is kell kapni ahhoz, hogy a külföldi beléphessen a városba. Egyébként Moszkvából repülővel, illetve vonattal lehet eljutni Szalehardba.

A *саля* (*salá*) szó az Ob folyó nyenyec nevében is megtalálható: *саля' ям'* (*salá' jam'*) (TYERESCSENKO 1965: 526a, PUSZTAY 2003: 205a), melyben a *ям'* jelentése 'tenger, nagy folyó, folyam' (TYERESCSENKO 1965: 841a, PUSZTAY 2003: 353b), vö. még *jam'* (LEHTISALO 1956: 96a). LEHTISALONál viszont

maga a *jàm*” is jelentheti az Ob folyót, vö. *jàβη_Gà* ’kagyló’, tkp. ’az Ob füle’ (1956: 96b), *jàβη_kāl’le* ’obi hal’ (1956: 96b) stb.¹

Vörös városok (*Joskar-Ola* ’vörös város’, *Narjan Mar* ’vörös város’)

Településeket gyakran neveznek el uralkodókról, politikusokról, vagy akár szentekről, illetve adnak nekik ideológiai sugalmazású neveket, akár megváltoztatva a korábbi, az új ideológiáknak nem kedves elnevezéseket is.

Az Oroszországi Föderációban lévő Mari Köztársaság fővárosa. „Lánykori neve” *Carevokoksajszk*, amely elnevezés első — orosz nyelvű — tagja a cásra utalt, a második pedig a várost ma már kettészelő, bár korábban a település határát jelző Koksága folyó nevéből településnévi képzővel származtatott elem. Az új névben a *joskar* ’piros, vörös’ (KUZNECOVA 2003: 52a), az *ola* — egyébként tatár jövevényszó — ’város’ (KUZNECOVA 2003: 127a).

Érdekes viszont, hogy a Mari Köztársaság hegyi-mari járásának központja, a IV. Iván alapította város, Kozmogymjanszk, megtartotta a pravoszláv vallás két szentjének, Kozmának és Gyemjánnak a nevét. (Magyarországon is őrzi település a nevüket, lásd a Zala megyei *Kozmadombjá*-t, mely név a *Kozma* és *Demján* népetimológiai indíttatású elváltoztatása.) A mai időkben, amikor Oroszországban a pravoszláv vallás államvallássá vált, nem csodálkozom a névadáson, annál inkább viszont azon, hogy a sztálinizmus korában sem változtatták meg a település nevét, ahogy tették ezt Szent-Pétervár esetében, s így lett *Leningrád*-dá, majd a Szovjetunió szétesése után újra *Szent-Pétervár*-rá.

A Pecsora folyó partján elterülő *Narjan Mar* az Arhangelszk városától keletre húzódó, az Urál hegységig elnyúló Nyenyec Autonóm Körzet központjának fonetikailag kissé eltorzított neve, ugyanis nyenyecül *няръяна* (*ñarjana*) a ’vörös’ (TYERESCSENKO 1965: 359a, PUSZTAY 2003: 126a). A *mar* (nyenyecül *map*” [*mar*²]) jelentése ’város’ (TYERESCSENKO 1965: 239a, PUSZTAY 2003: 68a).

Az olajban-gázban gazdag autonóm körzet a közeljövőben megszűnik, a fokozódó centralizáció jegyében ugyanis sorra szüntetik meg az etnikai alapon szerveződött körzeteket, egyesítve őket orosz többségű megyékkel. Így a Nyenyec Autonóm Körzet sorsa is megpecsételődött, egyesítik Arhangelszk megyével.

Ugyanebben az autonóm körzetben van egy kolhozközpontként, valamikor talán az 1950–60-as években létesített falu, *Krasznoje* (oroszul ’vörös’), csupa egyen-faházban. Egy ilyenben töltöttem 1969 januárjában néhány napot egy nyenyec-komi tanítóházaspárnál, ahova a negyven kilométerre levő *Narjan Mar*ból a híres-hírhedt ’kukuruzkával’ (kb. 10 személyes, komfort nélküli, duplaszárnyú repülővel) jutottam el.

¹ A nyenyec neveken a ’ a zöngés, a ” a zöngétlen gégezárhangot jelöli. Az idézett példákban a ’ a SgGen, a ” a PlGen ragja, vagy — a *nūm*” esetében — a tőhöz tartozó hang.

A világ vége

A *Jamal* félsziget földrajzi elhelyezkedése révén minden bizonnyal nem véletlenül kapta az őslakosoktól ezt a nevet. Hatalmas, Magyarország területénél is nagyobb, az északi sarkkör fölött elterülő félsziget, amely 700 km hosszan benyúlik a Kara-tengerbe.

Jamal < я' мал nyenyecül 'a föld vége' (PUSZTAY 2003: 341a), vö. *ja* 'föld, szárazföld, kontinens' (TYERESCSENKO 1965: 819ab; PUSZTAY 2003: 341ab) + CxGen + *mal* 'vége vminek', pl. *сехэры' мал* (*šexerj' mal*) 'az út vége' (TYERESCSENKO 1965: 220a, PUSZTAY 2003: 61b). A magyarázat VASMERNél is megtalálható, kiegészítve azzal, hogy a név *ja*- eleme esetleg a nyenyec *jaw* 'Ob, tenger' jelentésű szóval is összefügghet (1987²: 556).

A medve és a szellemvárosok

A nyenyec nevű, de még a Komi Köztársaságban, jóval a Sarkkör fölött lévő, 1936-ban alapított egykori hírhedt gulágtelep, a bányászvárossá szelídült *Vorkuta* nevének jelentése: 'medvében gazdag (helységről)', lásd *вӧркӱта* (*vӧrkuta*) 'medvében gazdag' (TYERESCSENKO 1965: 47a), a *вӧркӱць* (*vӧrkuc'*) 'medvében bővelkedni' igéből (TYERESCSENKO 1965: 47a), amely viszont a *βark*, *βorkk* 'medve' (LEHTISALO 1956: 48a), *вӧрк* (*vӧrk*) 'medve' (TYERESCSENKO 1965: 46b, PUSZTAY 2003: 14b) szóból képzett ige.

Vorkuta a Szovjetunió szétesése után, hogy sorra bezárták a szénbányákat, fokozatosan elnéptelenedik. Egyes kerületei szellemnegyedekké válnak. A város környékén több település is szellemvárossá ürrült. Például a komi nevű Jursor, jelentése 'fehér patak'; vagy a nyenyec nevű Halmer ju, vö. *хальмер'ю* (*halmer ju*) szellemváros. Nyenyecül a *хальмер* (*halmer*) 'halott'-at jelent (TYERESCSENKO 1965: 728b, PUSZTAY 2003: 298b), a *ю* (*ju*) 'csomó, bog' (TYERESCSENKO 1965: 809ab, PUSZTAY 2003: 336b), az összetétel jelentése pedig — *nomen est omen* — 'könnyen felbomló csomó' (TYERESCSENKO 1965: 728b–729a).

A *halmer* 'halott' szó előfordul egy Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetben fekvő település nevében is: *Хальмер''седа* (*halmer''седа*) 'holtak halma/dombja' (TYERESCSENKO 1965: 729a), amelyben a *седа* (*седа*) jelentése 'halom, kis domb' (TYERESCSENKO 1965: 541a, PUSZTAY 2003: 212b).

Szent hely(ek)

Nūm dáxa 'a Tremjugan folyó', tkp. 'égi/isteni folyó', vö. *nūm* 'ég, isten' (LEHTISALO 1956: 291a).

Nūm-tu, *num* _ *tō* 'az erdei nyenyeczek szent helye', tkp. 'Isten tava' (LEHTISALO 1956: 292a).

Finnugor folyónevek?

VASMER szerint a *Káma* folyó nevének eredete világos: az udmurt *kam* 'folyó' szóból származik, amelynek ó-udmurt alakja *kama* volt, s a szó etimológiailag összekapcsolandó a manysi *kām* folyónévvel, a komi *kom*-mal és a finn *Kymi* 'folyó' jelentésű szóval és az ugyanígy nevezett folyóval (1986² 2: 172).

A *Volga* folyónév etimológiája előtt engedtessek meg egy személyes történet. 1976 októberében négy hetet töltöttem a fentebb már megemlegetett Joskar-Olában. Időm letelvén az éjszakai vonattal utaztam Moszkvába (majd onnan tovább repülővel Budapestre). Elfoglaltam helyemet a hálókocsi fülkájében. Véletlen útitársam — mint kiderült — egy orosz férfiú volt (a sors önkénye vagy kegyelme folytán akár nő is lehetett volna, mivel annak idején a hálóhelyek kiosztásánál a nemi különbségekre nem figyeltek). Alighogy elindult a vonat, fülkénkbe belépett Juzikajn, a jeles mari író. Megtudván, hogy én is a vonaton vagyok, átjött, hogy üdvözljön, s átadott egy matrjoskababát, tele mézzel. Az orosz útitárs mosolyogva jegyezte meg: *наш русский мёд* 'a mi orosz mézünk'. Több se kellett nekem. Elmagyaráztam neki, hogy a marik ősei — több más finnugor népével együtt — már jóval azt megelőzően éltek ezen a vidéken, s foglalkoztak méhészettel, hogy az oroszok egyáltalán kialakultak volna az ősi szlávságból. Ezen elcsodálkoztam, s én folytattam. Ismert fogalom az 'orosz erdő', az orosz író Osztrovszkijnek regénye is van ilyen címen. Az orosz erdő valójában finnugor erdő, az ősidők óta a régióban élő finnugor népek adtak nevet erdőnek, folyónak, tónak. A Volgának is.

Tény és való, hogy a Volga folyó nevét magyarázták finnugor nyelvekből (finn *valkea* 'fehér', észt *valge* 'ua.', VASMER 1986² 1: 337), de még a mariból is (lásd nyugati-mari *jâl*, keleti-mari *jul*), bár — jegyzi meg VASMER — ez utóbbiakból hangtanilag nehéz volna megmagyarázni a *Volga* szót. VASMER a finn és észt összevetést sem fogadja el. Ez azonban nem szabott gátat az én finnugor öntudatomnak.

És Moszkva?

És végül bevittem — ahogy mondani szokás — egy mélyütést, mondván, hogy még Moszkva neve is mari eredetre megy vissza, tudniillik a mari *maská* 'medve' és az *awa* 'anya' szavak kapcsolatából származik, s a *maska-awá* jelentése 'Göncölszékér', ami a település központjában lévő vár allegorikus elnevezése. Persze, tudtam, hogy ez az etimológia — bár a szakirodalomban is előfordul — népetimológia, de pillanatnyi szándékomnak megfelelt.

Egyébként a Moszkva névnek van — VASMER által elvetett — komi származtatása is: *mösk* 'tehén' + *va* 'víz'. Ezt az összevetést VASMER nem hangtani alapon veti el, hanem azzal, hogy a környéken nem éltek komik (1986² 2: 660).

Szegény Juzikajn, nem győzte harapdálni a szája szélét, hogy hangosan el ne nevesse magát.

A nagy kő, az Urál

„Nagy kő”-nek (tkp. ’nagy kövek’) *Нарка” нэ” (narka” pe”)* (LEHTISALO 1956: 349a, TYERESCSENKO 1965: 500a, PUSZTAY 2003: 194a) a nyenyeczek nevezik. A komik egyszerűen „kő”-nek (*iz*). Az Urál hegység neve valószínűleg a manysi *ur-ala* ’hegycsúcs, hegyorom’ kifejezésből származik. A magyarázatot VASMER írásban kaphatta Kálmán Bélától, legalábbis erre következtek a „Кальман письменно” ’Kálmán írásban/levélben’ megjegyzésből (1987² 4: 166).

Irodalom

- KUZNECOVA, MARGARITA 2003. *Mari–magyar szótár. Марла–венгрла мутер*. Lexica Savariensia. Szombathely, Savaria University Press
- LEHTISALO, TOIVO 1956. *Juraksamojedisches Wörterbuch*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 13. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- PUSZTAY JÁNOS 2003. *Nyenyec–magyar szótár. Ненэця’ вадн”, венгр’ вадн” словарь*. Lexica Savariensia. Szombathely, Savaria University Press.
- TYERESCSENKO 1965 = ТЕРЕЩЕНКО, Н. М. *Ненецко-русский словарь. Ненэця’ вадн”, луца’ вадн” словарь*. Moszkva.
- VASMER, MAX 1986–1987² = ФАСМЕР, МАКС, *Этимологический словарь русского языка*. Moszkva (az eredeti: Max Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1950–1958.)

On Finno-Ugric place names

The article deals with the etymology of a few names of towns, rivers, mountains (cf. keywords) in the regions of certain Finno-Ugric and Samoyedic territories of Russia.

Keywords: Finno-Ugric and Samoyedic toponymy, *Jamal, Joskar-Ola, Káma, Moscou, Narjan-Mar, Russia, Salehard, Ural Mountain, Volga, Vorkuta*

Pusztay János
ORCID: 0009-0002-4684-1481
Eötvös Loránd Tudományegyetem
janos_pusztay@hotmail.com

